

Jarosław Karzarnowicz

Uniwersytet w Białymstoku

BIBLIA CESARZOWEJ ELŻBIETY (1751)

WOBEC BIBLI OSTROGSKIEJ.

UWAGI O TŁUMACZENIU APOKALIPSY ŚWIĘTEGO JANA

Historia przekładów Pisma Świętego na język cerkiewnosłowiański jest bardzo bogata i, jak powszechnie wiadomo, sięga już czasów cyrylo-metodejskich, kiedy to zaczęły powstawać pierwsze słowiańskie przekłady ksiąg Nowego Testamentu i wybranych ksiąg Starego, głównie Psalterza. Historia przekładów całego Pisma Świętego jest już uboższa. Biorąc pod uwagę tylko obszar wschodniosłowiański, wymienić można zaledwie cztery znaczące tytuły. Pierwszy w kolejności to tzw. *Biblia Gennadiusza* z 1499 roku. Zabytek nowatorski jak dla tamtych czasów i sytuacji społeczno-politycznej, a to z racji wykorzystania przy jego powstaniu przekładów łacińskich, w tym Wulgaty. Układ ksiąg biblijnych powiela także porządek Wulgaty. Można zadawać sobie pytanie, na ile zabytek ten powstał jako wyraz faktycznego wypełnienia luki w zakresie całego przekładu biblijnego dla Cerkwi prawosławnej, a na ile jest on wyrazem jakichś dążeń unijnych z papieżem – wszak powstał niedługo po słynnej unii ferraro-florenckiej. Nie tym się tu jednak będziemy zajmować. Dość powiedzieć, że nie ten przekład stał się obowiązującym w Cerkwi prawosławnej. Osiemdziesiąt lat później na terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w Ostrogu na Wołyniu, na koszt tamtejszego magnata księcia Konstantego Ostrońskiego i wysiłkiem uchodźcy z Wielkiego Księstwa Moskiewskiego Iwana Fiodorowa powstała *Biblia Ostrońska* (1580–1581). I ten, i kolejne przekłady powstały w potrzebie poprawienia przekładu wydania wcześniejszego. Rzeczywiście, *Biblia Ostrońska* (dalej

w tekście BO) była traktowana jako poprawiona wersja *Biblia Gennadiusza*, zresztą jest w znacznej mierze oparta na greckich przekładach biblijnych, ale nie gardzono też przekładami łacińskimi i na pewno posiłkowano się przy jej powstawaniu innymi tekstami słowiańskimi. Została nawet uznana przez hierarchię Cerkwi rosyjskiej i przez 200 lat była jedyną wersją oficjalną Pisma Świętego w Rosji. Jest to o tyle interesujące, że od połowy XVII wieku w Cerkwi rosyjskiej obowiązywał zakaz wykorzystywania jakichkolwiek ksiąg religijnych zachodnioruskiej proweniencji, jako że były podejrzewane o szerzenie herezji.

W pierwszej połowie XVII wieku w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej przystąpiono do poprawiania istniejących ksiąg religijnych, teologicznych i liturgicznych, tak aby były one maksymalnie zgodne z tekstem greckim. Efektem tych działań była wydana w 1663 roku w Moskwie pełna Biblia, zwana *Biblią moskiewską*, którą oceniono jednak negatywnie jako niesamodzielną i uznano za przedruk wydania ostrońskiego z 1581 roku. Jednak znacznie większym problemem okazały się liczne poważne błędy i nieścisłości w przekładzie, jak opuszczanie całych wersetów czy dodawanie nowych nigdzie nieodnotowanych, błędnie przetłumaczone całe wersy i pomieszanie układu ksiąg oraz nierzadko ich treści. Stąd wynikła potrzeba kolejnych wyteżonych prac nad przekładem Biblii już w czasach Piotra Wielkiego i jego następców, które zostały zwieńczone wydaniem w roku 1751, w okresie rosyjskiego Oświecenia, tzw. *Biblii cesarskiej Elżbiety* (ros. *Елизаветинская Библия*, dalej w tekście skrót BE). Ten przekład do dziś jest uznawany za podstawowy dla oficjalnej wersji Pisma Świętego Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej¹. *Biblia Elżbiety* za podstawę przyjęła wspomniany wcześniej przekład ostroński z XVI wieku. Niestety, zabytek cieszył się jako takim zainteresowaniem badaczy tylko w wieku XIX i na początku XX wieku, dość dobrze jest przedstawiona historia powstania przekładu ksiąg Starego Testamentu. Księgi Nowego Testamentu nie zostały opracowane² i przy ich opisie możemy polegać tylko na informacjach podanych

¹ Por. o tym M. I. Riżskij (М. И. Рижский), *Русская Библия. История переводов Библии в России*, Санкт-Петербург 2007.

² Por. o tym F. G. Jeleonskij (Ф. Г. Елеонский), *По поводу 150-летия Елизаветинской Библии. О новом пересмотре славянского перевода Библии*, Санкт-Петербург 1902, s. 14, gdzie stwierdza, że podstawą grecką nowego słowiańskiego przekładu Biblii była tzw. wersja aleksandryjska Septuaginty. Podobnie wyraża się I. A. Czystowicz (И. А. Чистович), *История перевода Библии в России*, СПб 1899.

w obszernej Przedmowie do Czytelnika. Sam zabytek jest pięknie wydany drukiem: Wstęp, Przedmowa do Czytelnika i Wprowadzenie (Synopsis) do wszystkich ksiąg autorstwa Atanazego Wielkiego wydrukowano na całej szerokości strony, tekst ksiąg biblijnych wydrukowano w dwóch kolumnach, ponadto jest on ilustrowany rycinami zaczerpniętymi z łacińskiego dzieła *Historiae celebriores Veteris Testamenti iconibus representatae a Christophoro Weigelio*, Noribergae 1712 (księgi ST) i analogicznie *Historiae celebriores Novi Testamenti iconibus representatae a Christophoro Weigelio*, Noribergae (bez roku wydania). We Wstępie do wydania dzieła czytamy m.in. **Библіа сирѣчь книги Свѣщеннаго писанія Вѣтхаго завѣта греческому Боґомоудрыхъ седмицѣсти двохъ преводу, Новаго же самоначальному Свѣтыхъ апостолъ писмени тшцатѣланѣ и вѣрнѣ на словенскомъ азыкѣ во всемь соглашеннаа и, въ чѣмь потреба бѣ, исправленнаа**, z czego wniosek, że księgi Starego Testamentu zostały ponownie przetłumaczone z Septuaginty, a Nowy Testament powstał przez porównanie i poprawienie wcześniejszego wydania. Dalej, w obszernej Przedmowie do Czytelnika, wydawcy przedstawiają zasady pracy nad tekstem i sposób oznaczenia poprawek. Później następuje Wprowadzenie do wszystkich ksiąg (tzw. Synopsis) autorstwa św. Atanazego Wielkiego.

Apokalipsa świętego Jana jest ostatnią księgą Nowego Testamentu. Jednak w odróżnieniu od pozostałych ksiąg NT, których cerkiewnosłowiańskie przekłady są dobrze opisane, ta nie stała się dotychczas przedmiotem bliższego zainteresowania badaczy. Złożyło się na to zapewne ogólne przekonanie, że to księga trudna w odbiorze, bardzo niejasna, wieloznaczna i symboliczna oraz to, że nie cieszy się szczególnym wykorzystaniem liturgicznym³. W niniejszym opracowaniu przybliżam tłumaczenie Apokalipsy zawarte w analizowanym przekładzie Biblii w odniesieniu do przekładu wchodzącego w skład *Biblii Ostrogskiej*. W literaturze panuje przekonanie, że jedynie tekst Psalterza *Biblii Elżbietańskiej* jest wierną kopią Psalterza z *Biblii Ostrogskiej*, a wszystkie pozostałe księgi stały się przedmiotem mniej lub bardziej głębokich poprawek⁴. W rzeczywistości redaktorzy w Przedmowie

³ W Kościele prawosławnym czytania z Apokalipsy uwzględnia się w czasie tzw. na całonocnym czuwaniu w przeddzień wszystkich niedziel i świąt, w Kościele katolickim – tylko w okresie wielkanocnym w niedziele i w dzień Wszystkich Świętych.

⁴ O tym И. Е. Евсеев, *Очерки по истории славянскаго перевода Библии*, Петроград 1916, ale też artykuł w rosyjskiej wersji Wikipedii.

zaznaczają, że tekst Księgi Psalmów w stosunku do wydania pierwotnego jest skopiowany, jednak sama ta księga była przedmiotem poprawek i zmian, które zostały naniesione na marginesach (на брѣзѣ). Podobnie w Nowym Testamencie, jeśli w porównywanych tekstach słowiańskich w stosunku do greckiego zostały opuszczone jakieś wyrazy czy fragmenty tekstu, to zostały w analizowanym wydaniu dodane, umieszczono je w tekście (wyróżnione gwiazdką) i na marginesie.

W warstwie językowej nowego przekładu biblijnego zwrócić należy uwagę na współczesną ortografię bez śladów dawnych zjawisk fonetycznych, jak tzw. wokalizacja jerów czy zmiany w zakresie sonantów *r* i *l* (wszędzie konsekwentnie oddana wschodniosłowiańska – nawet można by powiedzieć – rosyjska, realizacja tych zjawisk), w zakresie fleksji stan również współczesny, praktycznie nie spotyka się starych końcówek i form deklinacyjnych, jedynie wśród form czasownika zwracają uwagę dość liczne formy aorystu asygnatycznego przy jednoczesnym powszechnym użyciu form złożonych czasu przeszłego (tzw. *scs. perfectum*).

Wspomniana wyżej podstawowa zasada redakcyjna nowego przekładu, polegająca na porównaniu tekstów z oryginałem greckim, jest widoczna już w tytule księgi. We wszystkich wcześniejszych przekładach autorem Objawienia jest **Иоаннъ Богословъ**, a w naszym tekście jest to **Иоаннъ Θεολογъ**, na marginesie zaś przetłumaczony jako **Богословъ**. W wersie 1,15 i 2,18 czytamy: **BE нозѣ его подобнѣ халколиваной, ВО ...меди халколивановѣ**; i znowu wersja BE jest zgodna z oryginałem greckim, w którym użyto rzeczownika **χαλκολιβανον** ‘coś koloru miedzi, jasnego bursztynu; jasny mosiądz, kadzidło miedziane’⁵, w *Biblii Ostrogskiej* użyty w znaczeniu przymiotnikowym, co daje niezbyt szczęśliwe połączenie ‘miedź w kolorze miedzi’. Inne przekłady rosyjskie zgodne są z lekcją BE (**подобны халколиваной**), inaczej sprawa wygląda w przekładach polskich, w oficjalnym tekście katolickim czytamy: ‘drogocenny metal’⁶, albo w wersji protestanckiej po prostu ‘mosiądz’⁷. Sam ten leksem użyty jest tylko dwa razy w całym Nowym Testamencie, i to tylko

⁵ Por. ks. R. Popowski SDB, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1995, s. 650.

⁶ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Biblia Tysiąclecia*, wyd. III poprawione, Poznań–Warszawa 1990.

⁷ *Nowy Testament. Nowy przekład z języka greckiego*, The Gideons, Towarzystwo Biblijne w Polsce, Warszawa 2004.

w Apokalipsie, w języku cerkiewnosłowiańskim odnotowany jest w *Słowniku cerkiewnosłowiańsko-polskim* księdza Znoski⁸, w *Słowniku Diaczenki*⁹ (autor sam podaje, że jego praca zawiera materiał leksykalny z okresu X–XVIII wieku), nie ma go w *Leksykonie* Miklosicha i w innych słownikach reprezentujących leksykę staro-cerkiewno-słowiańską¹⁰.

2,2 BE и обрѣлъ еси ихъ ложныхъ, ВО обрѣте ѿ ко лжа (< scs. p.p.a. лжа), gr. ευρεσ αυτους ψευδεις, przymiotnik w znaczeniu rzeczownikowym ‘kłamca’;

2,5 BE *еще же ни*, ВО *еще ли ни*, po grecku znów idealny odpowiednik BE ει δε μη¹¹.

W wersecie 3,3 BE *въ кін часъ придоу на тѣ*, ВО *въ кін годъ*, gr. ποιαν ωραν, łac. *qua hora* różnica między tekstami cerkiewnosłowiańskimi dotyczy użycia w przekładzie z Ostroga oczywistego południowego sławizmu, starszego i powszechniejszego w najdawniejszych tekstach. Leksem *часъ* według Miklosicha powszechny jest w zabytkach bułgarskich i wschodniosłowiańskich. W 3,17 różnice między obu wydaniem cerkiewnosłowiańskimi nie pokrywają się w żadnym z nich z tekstem greckim, choć wydaje się, że formalnie bliższy mu jest ustęp z BE: ВО *окааненъ и мнѣи и нищъ и слѣпъ и нагъ*, BE *окааненъ и бѣденъ и нищъ и слѣпъ и нагъ*, gr. ο ταλαπτορος και ελεεινος και πτωχος και τυφλος και γυμνος, ελεεινος ‘wzbudzający litość, żalność, żalony’ formalnie bliższe wydaje się słow. *бѣденъ* nie tylko ‘ubogi, nędzny’, ale też to samo, co greckie ελεος ‘litość, żalność’¹², choć znaczeniowo jednak wcześniejsza wersja *мнѣи* wydaje się bliższa greckiemu odpowiednikowi. Poniżej w tekście BE we fragmencie wersu 9,12 czytamy słowa uzupełnione o jeden drobny, niewiele znaczący tu leksem, ale występujący w tekście greckim i opuszczony w ВО: BE *се градотъ еще два гора по сихъ*, ВО *се градотъ [?] два гора по сихъ*, gr. ιδου ερχεται επι δυο ουαι μετα ταυτα.

⁸ Ks. dr A. Znosko, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok 1996, w znaczeniu ‘mosiądz libański’.

⁹ Г. Дьяченко, *Полный церковнославянский словарь*, Moskwa 2004 (reprint), w znaczeniu ‘сорт меди’.

¹⁰ Por. F. Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862–1865; *Старославянский словарь по рукописям X–XI вв.*, ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова, Moskwa 1994.

¹¹ Wersja BE w dosłownym tłumaczeniu brzmi ‘jeśli zaś nie’ i jest kalką greckiego ει δε μη.

¹² Por. Г. Дьяченко, *Полный церковнославянский...*, dz. cyt.

Można się zastanawiać nad tym, skąd ten brak w tekście BO. Odpowiedniki cs. еще występują także w innych redakcjach tekstu greckiego¹³, w tekstach łacińskich, w tym w Wulgacie. Zapewne w pracach redakcyjnych nad *Biblią Ostrogską* punktem wyjściowym był nie tyle tekst grecki czy łaciński, co jakiś inny, bliżej nieznyany *południowosłowiański* (wyróżn. J. K.) odpis tekstu Objawienia.

W innych miejscach wydawcy BE poprawili wcześniejszy tekst tak, aby był on zgodny także formalnie z tekstem greckim, np. liczba pojedyncza rzeczownika (przymiotnika, imiesłowu, zaimka) w BO zastąpiona została w BE formą liczby mnogiej, jak po grecku, lub odwrotnie – greckiej (zgodnej z BE) formie singularnej odpowiada w BO pluralna:

8,7 BE бысть градъ и огнь смѣшаны съ кровію (imiesłów w formie pluralnej), BO бысть градъ и огнь смѣшенъ съ кровію (imiesłów w formie singularis), gr.: και εγενετο χαλαξα και πυρ μεμιγμενα εν αιματι (pluralis);

8,9 BE третія часть създанин (Gen.pl), BO третія часть създаниа (Gen. sg), gr.: τον тритон των κτισματων (również Gen. pl).

10,9 BE даждь ми книжицой ... и вегда снѣдохъ ю, po grecku również formy liczby pojedynczej δουнай μοι το βιβλιαριδιον ... και κατυφαγε αυτο wobec pluralnych w BO: даждь ми книжица ... и вегда снѣдохъ а.

Ostatni przykład można potraktować inaczej – jako pomyłkę w tekście *Biblii Ostrogskiej* polegającą na pomieszaniu znaków dla samogłosek nosowych (tzw. jusów), na miejsce samogłoski tylnej nosowej *ą* (czyli fonetycznie *u*), graficznie **ж** zapisano znak **а** dla samogłoski przedniej nosowej *ę*. To typowa cecha fonetyczna dla zabytków bułgarskich od XIV–XV wieku i można by przyjąć, że wydawcy tekstu ostrogskiego posiłkować mogli się w swojej pracy jakimś przekładem południowosłowiańskim (konkretnie bułgarskim), co jest prawdą, choć przykładów na takie pomieszanie jusów zarówno w Psalterzu jak i w Apokalipsie nie ma w *Biblii Ostrogskiej* prawie wcale. W następnych przykładach zobaczymy formy dawnej liczby podwójnej z tekstu *Biblii Ostrogskiej*, które nie bardzo wiadomo jak wyjaśnić, bo w żaden sposób nie wynikają one z treści wersów. Pomyłka tu wykluczona, bo te formy są zadziwiająco

¹³ Por. np. R. Estienne, *Книги Нового Завета на греческом языке*, Paryż 1551, (łac. Stephanus).

regularne. Oczywiście w tekście greckim i zgodnie z nim w BE odnajdujemy tu formy liczby mnogiej:

11,5 BE и иже имъ неправдоу сотворитъ, BO и иже има неправдоу сътворитъ gr. και ει τις αυτους θελει αδικησαι;

11,6 BE во дни пророчанія ихъ ... елижды аще восхощотъ, BO въ дни пророчанія ею ... елижды аще въсхощета, gr.: τας ημερας της προφητειας ... θελησωσιν;

11,7 BE и егда скончаютъ свидѣтельство, и егда скончаета свѣдѣтельство, gr.: και οταν τελεσωσιν μαρτυριαν;

11,12 BE гласъ ... глаголющъ имъ, BO има, gr.: λεγουσης αυτοις.

I wreszcie przykład kontrowersyjny. Nic w zasadzie nie stoi na przeszkodzie, by uznać go za poprawiony pod względem zgodności z tekstem greckim, ale w ustępie z *Biblii Ostrogskiej* forma liczby podwójnej jest użyta niepoprawnie – brak uzgodnienia między formą podmiotu (w liczbie podwójnej) a orzeczenia (w liczbie mnogiej). Zatem klasyczny, podręcznikowy wręcz przypadek faktycznego zaniku liczby podwójnej i dlatego werset może być uznany za poprawiony, ale przez wyczucie poprawności językowej, a nie zgodność z greką. Wszak oba cerkiewnosłowiańskie teksty dzieli 200 lat, a to wcale nie ma. W greckim liczba mnoga zupełnie nie dziwi, bo greka Nowego Testamentu nie zna form liczby podwójnej. Należy też uwzględnić to, że językowi *Biblii Elżbietańskiej* formy liczby podwójnej nie są obce, por. werset 9,16 (choć to jedyny przykład użycia w całej Apokalipsie i do tego odmienny od tekstu greckiego, gdzie pluralis):

12,14 BE и дана быша женѣ два крила, BO даны быша двѣ крилѣ, gr. και εδοθησαν ... δυο πτερυγης

9,16 BE двѣ тмѣ темь

Nie mniej liczne są przypadki poprawienia przez redaktorów i wydawców *Biblii cesarzowej Elżbiety* form przypadków rzeczowników, przymiotników czy zaimków, tak aby były one zgodne z formami greckimi:

5,13 BE глаголющѣа сѣдѣщемоу на прѣстолѣ и агнцоу благословеніе и честь и слава и держава (wszędzie formy Nom. sg), BO глаголющѣа сѣдѣщемоу на прѣстолѣ и агнцоу благословеніе и честь и славоу и державоу (tu formy Acc sg), greckie zaś formy Nom. sg η ευλογία και η τιμη και η δοξα και το κρατος;

- 5,14 i w wielu innych miejscach BE вѣ вѣкы вѣкѡвѣ (Gen. pl), BO вѣ вѣкы вѣкѡмѣ (Dat. pl) i grecki genetivus pluralis εις τους αινας των αιωνων;
- 7,2 BE аггла восходаща ѿ восхода слнца (Gen. sg), BO Dat. sg слѣнцоу i greckie απο ανατολης ηλιου (Gen. sg);
- 8,10 BE паде на тыретію часть рѣкѣ (Acc. sg), BO на третіен части рѣкѣ (Loc. sg), gr. Acc. sg: επεσεν το τριτον;
- 8,12 BE третія часть слнца и третія часть логны и третія часть звѣздѣ (formy dopełniacza), BO третія часть слнцоу третія часть логнѣ (formy celownika, jakże częste w cerkiewnosłowiańskich tekstach formy *dativus partitivus*¹⁴) и третія часть звѣздѣ, gr. το τριτον του ηλιου και το τριτον της σεληνης και το τριτον των αστερων;
- 9,16 BE число вонновѣ двѣ тмѣ темѣ, BO двонцею тѣма тѣмамѣ, wersja grecka według *textus receptus* 1551 δυο μυριαδης μυριαδον została dosłownie przetłumaczona przez twórców Biblii Elżbietańskiej;
- 9,21 BE и не покашасѣ ѿ волхвованіи свонхѣ ѿ влоуда своего и ѿ татѣѣ свонхѣ, w BO inne zaimki i pomieszana liczba gramatyczna: и не покашасѣ ѿ волхвованія ихѣ ѿ влоуда ихѣ и ѿ татѣбы ихѣ, w tekście greckim oczywiście zgodność jak w BE: εκ των φαρμακων αυτων ουτε εκ της πορνειας αυτων ουτε εκ των κλεμματαων αυτων;
- 10,1 BE лице єго z dopełniaczem zaimka, BO лице ємоу z celownikiem zaimka i po grecku oczywiście dopełniacz zaimka το προσωπον αυτου.

Sporadycznie spotkamy się z innymi przejawami poprawienia pierwotnego tekstu przez porównanie z tekstem greckim. Na przykład w 4,3 pierwotny zapis został w tekście BE zmieniony na zbliżony do greckiego: подобна смарагдови, BO подобна змарагдови, gr. ομοιος σμαραγδινω.

W 12,11 lekcja według *Biblii Ostrogskiej* mogła wydawać się niejasna, konstrukcja z przyimkiem дла ma znaczenie przyczyny, nie zaś narzędzia, a zgodnie z tekstem greckim właśnie o ‘narzędzie, środek czy czynnik pośredniczący, za pomocą którego coś się dzieje’ tu chodzi, dlatego ostrogski wariant повѣдиша дла крове агньча zamieniono w BE na повѣдиша кровію агньчею, por. greckie ενικησαν δια το αιμα.

Lekcja wersetu 18,12 wg. BO съсоуда стислоновыя wyraźnie wskazuje, że twórcy tego przekładu zupełnie nie zrozumieli, o co w nim chodzi

¹⁴ Por. o tym J. Karzarnowicz, *Funkcje i użycie przypadków w cerkiewnosłowiańskim Apostole z Biblioteki Śląskiej*, Gdańsk 2008.

i dodatkowo musieli go chyba po prostu przepisać z jakiegoś innego tekstu południowosłowiańskiego, dlatego redaktorzy nowego przekładu zamienili tę fatalną pomyłkę na poprawne *σοσοιδα из кости слоновья*, bo i o to chodzi w greckim *σκευος ελεφαντινον*. Wreszcie w 21,11 przymiotnik *кристалнь* według BO poprawiono w BE na *кристаловидной*, por. *камени кристалнь – камени кристаловидной*. Ta formacja musiała wydawać się odpowiedniejsza przy greckim *κρυσταλλιζοντι* w znaczeniu 'błyszczący jak kryształ', a nie 'kryształowy'. Wersety 13,18 i 21,6 potwierdzają, że przekład *Biblii Ostrogskiej* jest samodzielny, w jakimś sensie niezależny, wierny greckiemu, ale niedosłowny. Powszechnie znana z Apokalipsy nazwa Szatana ma związek z liczbą 666. W *Biblii Ostrogskiej* zapisano ją literami *χξς*, a w BE słownie *шестьсот шестдесят и шесть*. Słynne zdanie *Ja jestem alfa i omega, początek i koniec* oddano w BO jako *азъ есмь алфа и ѱ*, w BE już *алфа и ѱмега*. Przekład XVI-wieczny nawiązuje zatem do pięknej tradycji piśmiennictwa cyrylometodejskiego i sięga do bogactwa sposobów wyrażania różnych treści w tekstach tego okresu.

Wyżej wspomniano już, że w warstwie językowej przekład z 1751 roku wyróżnia się uwspółcześioną fleksją rzeczownika, przymiotnika, zaimka i imiesłowu. Podczas analizy materiału odnotowałem mnóstwo przykładów dokumentujących zmianę końcówek fleksyjnych rzeczownika w BE, tak by ujednoczyć odmianę rzeczowników tego samego rodzaju, a przez to zmniejszyć liczbę żywych paradygmatów fleksyjnych. W *Biblii Ostrogskiej* obserwujemy w tym zakresie rozchwianie, wielość końcówek, zachowanie dawnych wzorców odmiany; porównajmy:

- rzeczowniki miękkotematowe męskie przybierają końcówki właściwe twar-dotematowym: BE *имам ключи* acc. pl. – BO *ключа* (< kl'učę, dawny acc. pl. rzecz. miękkotematowych), BE *имашоу вѣнцы* – BO *имашоу вѣнца* (< věnśę, dawny acc. pl. rzeczowników męskich miękkotematowych), BE *цари, иереи* (nom. pl.) – BO *цара и иереа* (car'-ę, ijerej-ę, dawny nom. pl. rzecz. miękkotematowych), BE *власть перваго звера* (= звера) – BO *прываго звери* (stary gen. sg. miękkotematowych);
- dopełniacz liczby pojedynczej rzeczowników męskich przyjmuje jednakową końcówkę -а, podczas gdy w *Biblii Ostrogskiej* mamy jeszcze wahanie -а// -ъ, BE *из храма, отъ сложенія мира* – BO *изъ храмъ, отъ сложенія миръ*;
- dopełniacz liczby mnogiej rzeczowników męskich ma formę zakończoną na -овъ: *седмь свѣтильниковъ, седмь доуховъ, въ вѣкы вѣковъ, десать роговъ*, podczas gdy tekst *Biblii Ostrogskiej* zachowuje raczej

stare końcówki deklinacyjne typowe dla psł. I deklinacji męskiej: *седмь свѣтилникъ, седмь доухъ, десатъ рогъ*;

- rzeczowniki żeńskie kształtują swoją deklinację na podstawie dwóch paradygmatów: rzeczowniki żeńskie zakończone na -a i zakończone na miękka spółgłoskę¹⁵: *BE на десницѣ моен – ВО на десници моен, отъ десницы, отъ десница, BE отъ земли, ВО отъ земля (< dēsnic-ę, zeml'-ę dawny gen. sg. rzecz. miękkotematowych), BE глаголющен быти пророчицу, ВО быти пророчице (< proročičě, dawny acc. pl rzeczowników żeńskich miękkotematowych)*;
- na tym tle wyraźnie zarysowuje się w tekście *Biblii cesarszowej Elżbiety* przeciwna tendencja do zachowania paradygmatu dawnych rzeczowników męskich, żeńskich i nijakich z tematem rozszerzonym od gen. sg. o infiks -en-, -es-, -*ęt-, -ъv-, por.: *BE цркве (stary gen. sg.) – ВО цркви, BE имене моего – ВО имени моего (gen.), BE крове нашеа (dawny regularny gen. sg. rzecz. żeńskich z infiksem -ъv- > -ov-), ВО крови нашеа, BE съ небесе, ни дровесъ, дровеса – ВО съ небеси, ни дровъ, дрова*; mamy tu do czynienia z inną tendencją – poprawienia tekstu *Biblii Ostrogskiej* zawierającego nowsze formy tych rzeczowników na dawne, starsze, jeszcze prasłowiańskie, a na pewno cyrylometodejskie.

Niewątpliwie ciekawie przedstawia się kwestia form czasu przeszłego w obu tekstach. Spośród wszystkich form tego czasu w najdawniejszych tekstach cerkiewnosłowiańskich redaktorzy *Biblii* z 1751 pominęli całkowicie tzw. imperfectum, co stanowi zmianę wobec tekstu z 1581 roku, który sporadycznie tej formy jeszcze używa. W powszechnym użyciu są formy aorystu i tzw. słowiańskiego perfectum, już bez różnicy w znaczeniu¹⁶. Ciekawostką jest użycie form aorystu asygmaticznego w obu tekstach, a swego rodzaju *curiosum* jest zamiana form aorystu sygmaticznego w tekście *Apokalipsy* wg. *ВО* na formy aorystu asygmaticznego w *BE*. W celu większej przejrzystości w wykazie materiału posłużę się tabelą:

¹⁵ Dla przypomnienia w okresie prasłowiańskim i wczesnocerkiewnosłowiańskim obowiązywał paradygmat żeński na 1) -a po spółgłosce twardej, 2) na -a po spółgł. miękkiej i zmiękczonej oraz na -yni, -ini, 3) na -i i spółgłoskę miękką oraz 4) na -y w mianowniku i temacie rozszerzonym od dopełniacza liczby pojedynczej o infiks -ъv-.

¹⁶ W okresie psł. i cyrylometodejskim aoryst był podstawową formą narracji o przeszłości, formy tzw. perfectum miały znaczenie rezultatywne, nazywały nowy stan, będący rezultatem jakiejś czynności przeszłej lub po prostu czynność przeszłą, której rezultaty trwają w teraźniejszości.

Tabela 1. Zestawienie podobieństw i różnic w zakresie form czasu przeszłego czasowników w tekście BE i BO

Lokalizacja w tekście Apokalipsy	Forma odnotowana w BE	Forma odnotowana w BO	Uwagi
1,20	видѣлъ еси	видѣ	
2,2	оверѣлъ еси	оверѣте	
2,3	троудилса еси изнемоглъ еси	троуди са изнеможе	
2,4	оставилъ	остави	
3,3	пріалъ еси слышалъ еси	пріатъ слыша	
3,10	не ѿвергласа еси	не ѿврьже са	
3,8	соблюлъ еси	съблюде	
11,17	пріалъ еси	пріатъ	
11,17	воцѣсарилса	вѣцѣсари са	
15,6	изыдоша	изыде	forma w BE uzasadniona zgodnością z grecką 3 os. pl. aorystu ἐξηλθον
16,4	и бысть кровь	и быша кровь	greckie και εγενετο, w tekstach cs. odpowiednikiem tej formy od najwcześniejszych czasów jest zawsze aoryst бысть w znaczeniu 'stało się'; forma w BO niejasna
17,8	егоже видѣлъ еси	егоже видиши	w gr. aoryst εидε, zatem w BO to lekcja nawiązująca do innego słowiańskiego opisu Apokalipsy
17,16; 17,18	видѣлъ еси	видѣ	obie formy potwierdzone w greckim, gdzie znów praesens ειδες, ts. łac. Wulgata

Lokalizacja w tekście Apokalipsy	Forma odnotowana w BE	Forma odnotowana w BO	Uwagi
17,10	нѣ приде	нѣ пришелъ	BE aoryst
19,2	ѿмстнаъ	мсти	
19,10	падъ	падъ	aoryst asygmaticzny
20,2	тъ	тъ	
20,9	поде	постъ	
20,13	даде	дастъ	
20,8	взыдоша	взыдоутъ	BE nawiązuje do greckiego aorystu ἐξελευσεται; lekcja BO nawiązuje do innego słowiańskiego tekstu

Jedną z rzucających się w oczy cech zabytków cerkiewnosłowiańskich redakcji wschodniosłowiańskiej jest stopniowe pojawianie się form dopełniacza w bierniku rzeczowników osobowych. Jednocześnie z formą rzeczownika uzgadniane są formy zaimków, przymiotników czy imiesłowów. W tekście Apokalipsy w przekładzie *Biblii cesarskiej Elżbiety* w porównaniu z *Biblią Ostrogską* ta cecha pojawia się wyraźnie, lecz w jednym stałym wyrażeniu, które ulegać może drobnym modyfikacjom. Przekład ostrogski regularnie i stale używa w bierniku formy mianownika. Przekład grecki nic nam nie daje, ponieważ biernik rzeczowników w grece jest zawsze różny od dopełniacza i mianownika, co widać i w naszym ustępie:

7,2; 10,1 BE видѣхъ инаго аггла восходѣща, BO инъ агглъ въсходѣщъ;
 18,1 BE видѣхъ ина аггла, BO инъ агглъ;
 19,17 BE видѣхъ єдинаго аггла стоѣщаго, BO єдинъ агглъ стоѣщъ, gr.:
 και ειδον αγγελον.

Wysnuwanie jakichkolwiek wniosków na tej podstawie jest przedwczesne, jednak hipotezę, że forma dopełniacza pojawiłaby się w bierniku także w innych rzeczownikach osobowych i żywotnych postawić można śmiało.

Wydaje się aż nieprawdopodobne, że w dość obszernym tekście księgi udało się znaleźć tylko tych kilka potwierdzeń.

Na samym końcu pojawiają się pojedyncze przykłady różnic leksykalnych między obu tekstami, które nie są wyrazem „poprawienia” tekstu wcześniejszego. Oba teksty prezentują różne, choć równouprawnione, jakby równoległe, formy. Rozpowszechniony w tekście Apokalipsy jest rzeczownik **свидѣтельство** i jego pochodne zawsze z tematem (rdzeniem) **свид-**, w *Biblii Ostrogskiej* z kolei bez wyjątku występuje on w postaci **свѣд-**: **свѣдетельство** i jego pochodne. Oba teksty zdają się wskazywać na oboczność **ѣ** oraz **и**, skoro dotyczy ona nawet czasownika **разсвирѣпѣти** (BE) – **разсвѣрѣпѣти** (BO) i całej rodziny wyrazów. Wszystko wskazuje na to, że mamy tu do czynienia z obocznością elementu **svě-//svi-** w obu tekstach. Pierwotną formacją jest postać **сѣвѣд-**, jak o tym świadczą słowniki Miklosicha czy *Старославянскій словарь*. Nie notują one postaci **сѣвид-**, którą odnotowuje *Полный церковнославянскій словарь* Djaczenki. To ostatnie wydanie wskazuje też na swoistą specjalizację znaczeniową **свидетельство** ‘μαρτυρια, testimonium’ – **свѣдетельство** ‘wiedza’. Tylko Djaczenko odnotowuje rzeczownik **свирѣпство** ‘wściekłość, srogość’, ale w złożeniu też **сѣрѣ-**: **сѣрѣпогубитель**. W tekście *Biblii Ostrogskiej* odnajdujemy dość często ślady potwierdzające, że powstała ona pod wyraźnym wpływem południowosłowiańskim. O niektórych wspomniano już wyżej, ale to nie wszystkie. W wersecie 9,16 czytamy **число воинникъ** – wobec **число воиновъ**, jak w *Biblii cesarzowej Elżbiety*. Formacją przeważającą jest **воинъ** notowany już w tekstach cyrylometodejskich. Postać **воинникъ** notuje dopiero Miklosich w południowosłowiańskim (bułgarskim) *Apostole Šišatowac-kim* w tym samym znaczeniu ‘żołnierz’, ale też ‘wódz, bohater’.

Podsumowaniem powyższych rozważań może być stwierdzenie, że oba analizowane cerkiewnosłowiańskie przekłady Pisma Świętego pozostają wierne tekstowi greckiemu, z tą różnicą, że przekład XVIII-wieczny przedkłada tę wierność nad piękno i bogactwo środków wyrazu w języku cerkiewnosłowiańskim. Jak widać, redaktorzy i twórcy nowego przekładu za wszelką cenę próbowali przybliżyć tekst z XVI wieku do tekstu greckiego i głównie na tym polegała ich praca. Co prawda odnajdujemy tu też tendencję do uwspółcześnienia języka, zbliżenia go do języka rosyjskiego, bo przecież dla rosyjskojęzycznych odbiorców był on przeznaczony, ale ta właściwość tekstu i tak pozostaje ciągle w cieniu tej zasadniczej.

Jarosław Karzarnowicz
University of Białystok

SUMMARY

Bible of Empress Elisabeth (1751) vs. Ostrog Bible. **Remarks on translation of the Apocalypse of St. John**

The history of translations of the Holy Scriptures on the Church Slavonic language is very rich and, as it is well known, dates back to the longer time Constantine and Methods pilgrimage, when it began to form the first Slavic translations of the books of the New Testament and selected books of the Old mainly the Psalter. The history of the translation of the whole of Scripture is poorer. Taking into account only the area *wschodniosłowiański* can mention just four major titles. The first in the order. *Bible of Metropolitan Gennadiush* of 1499. Monument of the innovative for the time and socio-political, and this is due to the use by its formation of Latin translations, including of the Vulgate. The layout of the Bible books duplicates also the order of the Vulgate. In 1581 was printed another translation of the Bible. It is known as *Ostrog Bible*. It is based on the Greek, Latin and other Slavonic (south-Slavonic) translations of the Holy Scriptures. In 1751 was printed *Bible of the Empress Elisabeth*. This translation was based on the *Ostrog Bible*, but was revised to be compatible with Greek translation. In this research I show how it was revised on the example of translation of the Apocalypse of St. John. Both analyzed Church Slavonic translations of Holy Scripture corresponds to the Greek text, except that the translation of the 18th-century shall submit this fidelity over the beauty and richness of expression in Old Church Slavonic. As you can see, the editors and creators of the new translation by all means tried to approach the text from the 16th century until the Greek text and mainly consisted of their work. It is true that we find here also tend modernize the language, to bring it to the Russian language, because for Russian-speaking audience it was intended, but this property of the text is not so important as the need to compatible it to the Greek translation.

Keywords: Bible, *Ostrog Bible*, *Bible of Empress Elisabeth*, translation, transformation, Church Slavonic language, Revelation of St. John.

Słowa kluczowe: Biblia, *Biblia Ostrogska*, *Biblia cesarzowej Elżbiety*, język cerkiewno-słowiański, przekład, transformacja przekładowa, Apokalipsa św. Jana.